

гальнені норми, які повинні попереджати злочинність у використанні державної власності, при її господарсько-комерційному контакті з приватною власністю, а також ті норми, що спрямовані на підтримку чесної підприємницької діяльності. Господарський кодекс не має дублювати норми Цивільного кодексу. До нього, як видається, слід включити такі законодавчі акти: про систему державного обліку і контролю у сфері підприємницької діяльності; про публічне підприємство; про відповідальність керівників публічних підприємств і компаній за банкрутство; про державну підприємницьку діяльність та участь капіталу держави у змішаних формах власності; про джерела походження первинного капіталу; про чесний бізнес тощо.

Хоча наведене і не було враховано розробниками нещодавно прийнятого Верховною Радою України Господарського кодексу України, проте хто ж інший як не саме держава може оперативним виправити помилки, що були допущені у формуванні вітчизняного нормативно-правового середовища.

Таким чином, підсумовуючи, можна стверджувати, що формування повноцінних і цивілізованих ринкових відносин в Україні не може бути зведене до механічного

і волюнтаристичного поділу державної власності на державний і приватний сектор. Держава має не стільки швидко передати свою власність у руки новому класу власників, скільки створити необхідні інституціональні умови для швидкого нагромадження капіталу приватним бізнесом, представники якого мають стати справжніми ефективними господарями та сприяти подальшому динамічному розвитку ринкових інститутів. Саме тому виконання зазначених економічно-правових заходів дозволить у подальшому не лише надійно захистити державну форму власності, підвищити економічний потенціал її функціонування, затвердити справжню рівність усіх форм власності, а й сприяти процесу цивілізованого ринкового реформування і забезпеченню соціальної стабільності в Україні.

1. Гальчинський А.С. Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу. – К., 2001. 2. Мандибура В. Правові форми державної власності в умовах ринкової економіки // Віче. – 1995. – № 12. – С. 13-14. 3. Рибалкін В.О., Лазня І.В. Теорія власності. – К., 2000.

Надійшла до редакції 26.05.04

Т.В.Гайдай, канд. екон. наук, доц.

ІНСТИТУЦІЙНІ АСПЕКТИ ТЕОРЕТИЧНОЇ СПАДЩИНИ КИЇВСЬКОЇ ПОЛІТЕКОНОМІЧНОЇ ШКОЛИ

Присвячено дослідженню елементів інституційної спрямованості економічних поглядів представників Київської політекономічної школи (другої половини XIX – початку XX ст.) у контексті з розвитком загальносвітових наукових тенденцій.

The article is devoted to the research of the institutional content elements in the Kyiv political economy school representative's economic views (second half of the XIX – beginning of the XX cen.) in the context with the world scientific trends evolution.

У сучасних умовах надзвичайно зростає нагальність та вагомість дослідження історії української економічної думки. Поглиблене вивчення, активне використання і примноження власного самобутнього національно-історичного спадку, в тому числі і в галузі економічної теорії, актуалізується процесом національного відродження України як незалежної держави. Плідний розвиток національної економічної науки значною мірою детермінований знанням її історії.

Відзначення 170-річчя Київського національного університету імені Тараса Шевченка дає нагоду ще раз звернутись до теоретико-методологічного осмислення вищих здобутків університетської економічної науки минулого і сучасності. Завданням великої теоретичної вагомості є дослідження реального процесу становлення і розвитку наукової економічної думки в Київському університеті. Із значної історичної відстані надзвичайно важливо визначити та оцінити ті реальні наукові здобутки, які не тільки становлять гордість університетської економічної науки в її ретроспективі, але й ті, що не втратили свого значення для сучасності.

Слід зазначити, що дореволюційний етап становлення і розвитку економічної науки у стінах Імператорського університету св. Володимира не отримав в радянській економічній історіографії об'єктивного висвітлення. Так, у ювілейних виданнях радянської доби, присвячених Київському університету, здобутки видатних вчених-економістів XIX – початку XX ст. чи повністю замовчувались, чи викладались у викривленому, спотвореному вигляді. Наукову спадщину тих з них, чий погляд розвивався у руслі тогочасних загальноєвропейських тенденцій, спіткав тривалий період замовчування та забуття. Найбільшою мірою це стосується ін-

терпретації наукового спадку перлини вітчизняної економічної теорії – Київської політекономічної школи. Вітчизняними дослідниками робляться значні кроки в напрямі об'єктивного наукового відтворення історії української економічної думки: усуваються ідеологічні догми та методологічні обмеження, окреслюється національний аспект дослідження. З нових методологічних позицій здійснено системні історико-економічні дослідження розвитку української економічної науки Р.Васильєвою, Л.Горкіною, С.Злупком, П.Леоненком, Л.Корнійчук, І.-С.Коропецьким, В.Фещенко та ін. [10, 6, 9, 12]. Серед інших проблем в них знайшли аналітичне відображення й економічні погляди представників Київської школи. Персоніфікований розгляд їх наукових здобутків міститься, зокрема, у таких фундаментальних виданнях, як "Персоналії і теорії української економічної думки" С.Злупка (2002) [9], "Історія економічної думки України" Л.Корнійчук (2004) [12, с. 181–191], "Історія економічних учень" за ред. В.Базилевича (2004) [11, с. 727–821]. Разом з тим, з огляду на вагомість та надзвичайну проблемну розгалуженість теоретичного спадку даної школи, економічні погляди її представників заслуговують більш детального вивчення. Йдеться передусім про дослідження інституційних аспектів в працях представників Київської політекономічної школи.

Мета даної статті полягає у виявленні та осмисленні з теоретико-методологічних позицій сучасного історико-економічного аналізу елементів інституційного змісту в економічних поглядах представників Київської політекономічної школи. Реалізація основних дослідницьких завдань передбачає здійснення порівняльного аналізу становлення інституційно орієнтованої економічної думки вітчизняних вчених із загальним генезисом інститу-

© Т.В.Гайдай, 2005

ційного напрямку, дослідження структури і місця інституційної проблематики в теоретичній спадщині представників Київської школи, розгляд інституційних аспектів їх реформаторських ідей в єдності позитивного та нормативного підходів та в сучасному контексті. Вагомим здобутком розвитку економічної науки в Київському університеті св. Володимира стало формування наукової спільноти економістів-теоретиків, яка згодом набула ознак наукової школи. Її засновником став М.Х.Бунге, а представниками – його учні, професори і викладачі університетської кафедри політичної економії та статистики Д.І.Піхно, Р.М.Орженцький, О.Д.Білімович, Я.А.Антонович, В.Ф.Залеський. Факт існування Київської школи був спочатку засвідчений самоідентифікацією належності до неї її представників, а згодом і визнанням дослідниками історії економічної думки в Росії, Україні та за кордоном – у Німеччині. Так, одним з перших існування даного наукового осередку, об'єднаного спільними теоретичними поглядами, визнав один з його представників – О.Д.Білімович, про що писав у 1913 р. у своїх спогадах про Д.І.Піхна [15, с. 13–14]. Вперше в західній економічній літературі відомості про Київську наукову школу з'являються в 1925 р. у праці німецького дослідника Х.-Ю.Серафіма, який вивчав теоретичний внесок київських вчених на чолі з М.Х.Бунге [18, с. 53]. Слід зазначити, що унікальність Київської школи полягає в тому, що і понині вона фактично залишається чи не єдиною науковою економічною школою України та Росії, визнаною на Заході.

Фундаментальні економічні праці представників Київської школи припадають на три останні десятиріччя XIX – початок XX ст. (М.Х.Бунге, 1860–90; Д.І.Піхно, 1880–1908; Р.М.Орженцький, 1890–1900; О.Д.Білімович, перші десятиріччя 1900-х рр.). Зауважимо, що саме з 70-х рр. XIX ст. починається професіоналізація економічної науки в Європі. У свою чергу, Київська школа теж являла собою професійний університетський науковий осередок, який об'єднував викладачів-теоретиків. Тобто на прикладі цієї школи можна простежити початок певної синхронізації якісних тенденцій розвитку економічної науки в Україні зі світовими (загальноєвропейськими) тенденціями. Само по собі це є знаменним явищем і заслугою на спеціальне дослідження.

Природний розвиток економічної науки є єдиним, цілісним, загальноцивілізаційним процесом. Тому траєкторія розвитку та здобутки вітчизняної економічної теорії можуть бути адекватно оцінені лише в загальному контексті розвитку світової науки. В історико-економічних джерелах існують різні підходи до визначення загальної наукової спрямованості, тобто базової об'єднуючої теоретичної основи школи Київського університету. Х.-Ю.Серафім вважав такою "прихильність в методології німецької історичної школи" [18, с. 53]. Вітчизняні дослідники наголошують на психологічних (промаржиналістських) підходах в теорії цінності: Л.П.Горкіна та Л.Я.Корнійчук іменують Київську школу "психологічною" [6, с. 33; 12, с. 180], "реально-психологічною" [7, с. 27]. Крім того, поза всяких сумнівів, потужним об'єднуючим фактором для її представників стала ліберальна ринкова ідеологія класичної школи, що була певним чином трансформована з врахуванням вітчизняних реалій (національної ментальності, традицій, історичних особливостей розвитку тощо). Таким чином, напевно, слід вести мову про наявність системних ознак належності до Київської політекономічної школи, які полягали у критичному відборі, синтезі та розвитку в поглядах її представників ідей провідних наукових

напрямів європейської економічної науки XIX – початку XX ст. Саме своєю європейськістю Київська школа, а в її особі значною мірою й українська економічна наука, принципово відрізнялась за ідейною та теоретичною спрямованістю від російської. На це у власній узагальнюючій характеристиці Київської школи звертав увагу О.Д.Білімович: "...з багатьох найбільш важливих питань як економічної теорії, так і економічної політики вона різко розходиться з іншою школою російських економістів, марксистською в теорії і народницькою в політиці, школою московською" [4, с. 13–14]. Засновник Київської школи М.Х.Бунге був визнаний сучасниками справжнім місіонером європейської науки.

Науковою особливістю Київської школи стало творче поєднання в науковому доробку її представників ідей класичного лібералізму з численними теоретико-методологічними засадами німецького історичного напрямку. Класична теорія, так би мовити, визначала загальний вектор, стратегію капіталістичного ринково-індустріального розвитку, незаперечно сприйняту київськими вченими (на відміну від їх російських колег). Ідеї ж історичної школи орієнтували українських економістів на віднаходження національно-специфічних шляхів реалізації в Росії цієї загальної стратегії за умов наявного соціально-економічного відставання від високорозвинених країн та існування власних, особливих національно-державних інтересів. Однією з вагомих і визначальних рис Київської школи стала її значна методологічна спорідненість з історичним напрямом німецької економічної думки. Останній, як відомо, вважається потужним теоретико-методологічним джерелом світового (у т.ч. американського та західноєвропейського) інституціоналізму. Саме тому в працях учених Київського університету простежуються виразні ознаки становлення інституційно-орієнтованої економічної теорії. У цьому зв'язку не можна не погодитись з професором Л.Я.Корнійчук, яка зазначає, що провідні представники Київської школи звертались до аналізу позаекономічних факторів суспільного розвитку, які становлять основу інституціоналізму: "Піхно, як і Бунге, – прихильник історичної школи. Він сприймає її інституційно-емпіричні традиції" [12, с. 193].

Разом з тим закономірно виникає питання: чи вважати економістів Київської університетської школи лише прихильниками та послідовниками історичного напрямку, чи можна стверджувати, що вони, розвиваючи цю наукову традицію, наблизились до витоків вітчизняної інституційно-орієнтованої теорії? З цього приводу Л.Я.Корнійчук пише: "Інституціоналізм, як напрям суспільно-економічної думки, на той час ще не склався. Мова могла йти лише про його джерела, пов'язані з історичною школою, представники якої підкреслювали значення етичних, психологічних і особливо правових факторів у господарському розвитку" [12, с. 193]. Поділяючи в цілому висловлену думку, вважаємо суть поставленої проблеми дещо складнішою, ніж це може здатися на перший погляд. На наш погляд, в принципі вірним, але дещо категоричним є твердження про те, що "інституціоналізм, як напрям суспільно-економічної думки, на той час ще не склався". Мова в даному випадку йде безпосередньо про кінець 1890-х рр. Так, інституціоналізм у цей період ще не склався як довершений чи завершений процес. Але, безумовно, склався, перебуваючи в стані активного генезису. Спробуємо це аргументувати.

Формування економічних поглядів Т.Веблена (1857–1929), визнаного засновника і представника американського інституціоналізму, припадає на 80–90-ті рр.

XIX ст. Його фундаментальні інституційні праці мають таку хронологію: 1899 р. – "Теорія бездіяльного класу", 1904 р. – "Теорія підприємництва", 1914 р. – "Трудовий інстинкт", 1919 р. – "Привілейовані групи і стан промислової техніки", 1921 р. – "Інженери та система цін", 1924 р. – "Абсентеїстська власність". Тобто часові межі Вебленівського інституціоналізму становлять 80-ті рр. XIX ст. – 20-ті рр. XX ст. Нагадаємо, що час існування Київської школи значною мірою збігаються. Майже збігається і "старт" першої праці американського інституціоналіста (1899), який передувало десятиріччя формування його інституційного теоретичного бачення, з виходом праць представників Київської школи, в яких прослідковується чітка інституційна спрямованість: 1895 р. – М.Х.Бунге [4; 5], 1899 р. – Д.І.Піхна [16]. Усе вищезазначене містить підстави для аргументації висновку про *синхронізацію генезису* світового інституціоналізму з інституційно спрямованими дослідженнями київських економістів.

І ще до питання про те, коли саме "склався" так званий старий чи традиційний інституціоналізм. Базові методологічні та теоретичні засади цього етапу еволюції даного напрямку у вигляді вебленівської соціально-психологічної (технократичної) течії традиційного інституціоналізму цілком сформувались на межі XIX–XX ст., активна теоретична діяльність вченого припадає на 1890-ті рр. – 1929 р. Самоідентифікація же інституціоналістів як таких, тобто усвідомлення ними власної належності до альтернативного класично-неокласичній ортодоксії і до того ж сформованого наукового напрямку, розпочалась у перші десятиріччя XX ст. Термін "інституціоналізм", закладений у назву цього напрямку, повноправно вкоринився в науковому вжитку дещо пізніше. У 1918–1919 рр. американський інституціоналіст У.Гамільтон на сторінках журналу "Американське економічне ревю" лише розпочав дебати, що згодом набули масового характеру, про "інституційні підступи до економічної теорії". Тобто теорія Веблена інституційна, за змістом, існувала переважно у "доінституційному", за назвою, часовому просторі. Це ще одне міркування з приводу обережності ставлення до "датування" часу виникнення інституціоналізму. На цю обставину, здається, найбільшою мірою зважав французький історик економічної думки Е.Жамс. У своєму дослідженні історії економічної думки XX ст. він взагалі формально розмежовує теорію Т.Веблена з інституціоналізмом як напрямом, не виключаючи при цьому значного впливу ідей вченого на його становлення. Відносячи до інституціоналізму розпорошений інтелектуальний рух у проміжку між ранніми 1920-ми рр. та "великою депресією", Е.Жамс водночас зазначає: "На жаль, цей напрям важко визначити, нелегко дати опис його головних тенденцій, бо ніколи ніхто, за виключенням Дж.Коммонса, не виступав від імені інституціоналізму" (курс. наш. – Г.Т.) [8, с. 91]. Написано це у 1959 р., але мається на увазі період 20–50-х рр. XX ст. Певну класифікаційну складність становить також проблема теоретико-методологічного розмежування наукових здобутків історичного напрямку, що був започаткований Ф.Лістом і включав послідовну спадкоємну еволюцію трьох наукових генерацій – старої, нової і новітньої історичних шкіл. Про це свідчить хоч би той факт, що історики економічної думки зараховують до інституційного напрямку американського економіста Р.Елі, хоча він сам себе не при-

пинав називати учнем старої німецької історичної школи [8, с. 91]. Крім того, відомий дослідник історії економічної думки Т.Негіші взагалі вважав інституціоналізм американським варіантом історичної школи [14, с. 34]. Але дискусійність достатньо тонкого теоретичного питання про розрізнення історичного та інституційного напрямів залишає незаперечною їх безсумнівну спорідненість, лише зайвий раз підкреслюючи її. Це слід брати до уваги у проведенні наукової ідентифікації інституційних аспектів в економічних поглядах представників Київської політекономічної школи. Зауважимо також наступне. Як вже зазначалося, процес самоусвідомлення американськими вченими своєї належності до інституціоналізму в США, країні його визнаного виникнення, розпочався з тривалої і масової дискусії на сторінках "Американське економічне ревю" лише у 1918–1919 рр. Українські прихильники історико-інституційного теоретичного спрямування з об'єктивних причин були, на жаль, позбавлені історичного шансу на подібне осмислення. Усі ці дослідження, як відомо, взагалі припинились після 1917 р. Еволюційно набута методологічна спорідненість представників Київської школи з "істориками", навіть за умов властивості їй (школі) психологічно-маржиналістського підходу в теорії цінності, не дозволила університетській економічній науці піти в її подальшому розвитку шляхом звуження предмета економічної теорії, як це сталося, наприклад, на Заході з неокласичним напрямом (мікроекономікою). Навпаки, замість формування лише "чистої" (соціально вихолощеної) економічної теорії в рамках досліджень представників Київської школи формуються чітко означені *інституційні аспекти* (в їх генезисі, тенденції, розвитку). На наш погляд, основні напрями їх реалізації полягають у наступному:

по-перше, у *предметній* розгалуженості, тобто включенні в коло досліджуваних проблем елементів соціології, етики, соціальної психології, права тощо;

по-друге, у більшій порівняно з економічною ортодоксією (класикою, неокласикою) диверсифікації *методів дослідження* за рахунок еволюціонізму, соціального історизму, антропологізму, врахування визначальної ролі комплексу неекономічних факторів функціонування і розвитку суспільства і людини;

по-третє, у визнанні регулюючо-креативних *функцій держави*, що не виключало відданість ідеям природної економічної закономірності, а також визнання переваг приватної власності та ринково-конкурентної системи господарювання;

по-четверте, у прихильності ідеям *соціального конструктивізму*, тобто визнанні суспільного устрою таким, що здатний змінюватись на краще під впливом соціального реформування.

Відтак зупинимось детальніше на розгляді зазначених аспектів. Своєю різноплановістю та багатогранністю чи не найбільшою мірою вирізнялась наукова спадщина основоположника Київської школи Миколи Християновича Бунге (1823–1895), наукова діяльність якого розпочалась у стінах Київського університету св. Володимира, юридичний факультет якого він закінчив у 1845 р. Найбільша творча активність вченого припадала на 60–90-ті рр. XIX ст. Ставши у 1850 р. професором університету, Бунге здійснював в його стінах наукову та педагогічну діяльність до 1880 р. Упродовж 50–70-х рр. протягом трьох термінів обіймав посаду ректора Київського університету (призначався у 1859–1862, обирався у 1871–1875 та 1878–1880). Численні теоретичні праці сформували його науковий авторитет як в країні, так і за кордоном. Найвищим визнанням Бунге як вченого стало обрання його у

1881 р. почесним членом, а у 1890 р. — дійсним членом Імператорської Академії наук. Надалі наукові заслуги та високий професіоналізм М.Х.Бунге як економіста були відзначені його призначенням на вищі державні пости: у 1881–1886 рр. — міністром фінансів Російської імперії, у 1887–1895 рр. — головою Комітету Міністрів. М.Туган-Барановський писав, що Бунге "прийшов на посаду міністра фінансів як добросовісний учений, який був добре обізнаний з економічною наукою, економічною та фінансовою політикою Заходу" [19, с. 146–147]. Призначення в той час на такі високі державні посади кабінетного вченого вже само по собі було фактом безпрецедентним. На жаль, зміст і глибина реформаторських ідей М.Х.Бунге не тільки не була повністю прийнята й оцінена сучасниками прижиттєво, але далеко не сповна осмислена й нащадками.

До сприйняття ідей історичної школи М.Х.Бунге прийшов поступово, шляхом еволюції економічних поглядів. З одного боку, його, як і Київську школу в цілому, вирізняв серед сучасників і споріднював з економістами-класиками тверезий економічний реалізм — визнання і "розуміння її представниками об'єктивних економічних, тобто ринкових, законів як неодмінної наукової підстави для будь-якої економічної політики" [7, с. 27]. З іншого боку, властива Бунге та його послідовникам, за висловом Х.-Ю.Серафіма, "прихильність в методології німецькій історичній школі" сприяла його критичному ставленню до окремих рис методології класичної школи. Бунге дорікав Сміту за те, що той "не надає належного значення історичному розвитку господарських відносин і не зовсім вірно дивиться на закони та заклади, що визначають норми господарського порядку", що "всюди історичному розвитку Сміт протиставляє свій ідеальний, природний хід речей" [2, с. 32]. Це досить співзвучно із загальним інституціоналістським підходом, який полягає у заміні абстрактного вивчення економічних процесів дослідження реальних мінливих форм економічної активності, в основі яких лежить функціонування інституцій — звичаїв, норм, правил та їх закріплення у правових формах. Їх зміни у свою чергу зумовлюють зміни поведінки та взаємодії економічних суб'єктів.

У виданому в 1869 р. університетському лекційному курсі з поліційного права М.Х.Бунге висловив думку про те, що "норми господарського устрою, подібно до всіх суспільних явищ, мають, поза сумнівів, і загальнолюдський, і національний бік, і в цьому сенсі поєднують у собі обидві стихії". Цей підхід був прийнятий його учнями і знайшов в їх працях подальший розвиток. Зокрема, Д.І.Піхно у своїй фундаментальній теоретичній праці "Основи політичної економії" (1899) до традиційної структури трьох основних факторів виробництва — природи, праці та капіталу — додавав і четвертий фактор — культурно-історичні сили народу. Він звертає увагу на те, що дія останнього фактора зумовлює повноту та ефективність реалізації трьох попередніх, визначає характер і темпи економічного розвитку країни (нації), може здійснювати на нього прискорюючий чи гальмуючий вплив. "Продуктивність трьох основних факторів — природи, праці і капіталу виявляється надто різною в залежності від культурно-історичних умов народного господарства, або, інакше кажучи, від культурно-історичних сил народу", — писав він [16, с. 71]. Дії культурно-історичного фактора Піхно надавав надзвичайно великого значення.

Традиційний інституціоналізм від часів свого виникнення виходив з того, що в економічній теорії всі абстрактні узагальнення є відносними. Кожний економічний закон є дієвим лише в межах певних існуючих інститу-

ційних обмежень — етичних, моральних, економічних, соціальних, правових норм і правил. М.Х.Бунге у своїх працях неодноразово звертав увагу на роль "причин суспільних, звичаїв, законів, закладів" у реалізації ринкових відносин, функціонуванні капіталу, дії конкуренції (сил суперництва) [3, с. 83], на становлення "звичаїв, закладів та законів" (курс. наш. — Т.Г.), які зміцнюють моральний та матеріальний добробут усіх та кожного" [5, с. 231]. Зрілі погляди Бунге відрізнялись від смітлянства саме тяжінням до більш широкого розуміння предмета політичної економії, тобто включення в економічний контекст інституційних аспектів.

На роль інституційних по своїй суті чинників дуже цінним чином звертав увагу в своїх працях і Д.І.Піхно. "Найважливіші із цих сил, що постійно впливають на господарську діяльність як окремих осіб, так і всього народу, такі: норми і звичаї, мораль, освіченість, енергія, дух заповзятливості, законодавство, державний і суспільний лад життя", — писав Піхно в "Основах політичної економії" [16, с. 71]. І у Бунге, і у Піхна йдеться про суспільну та економічну роль звичаїв, нормів, моралі, культури, які є центральним об'єктом інституційного аналізу і які розглядаються ним як неформальні інституції, вплив яких пронизує всі тканини господарського устрою. Також ні Бунге, ні Піхно не обходять увагою також і закони, законодавство, державний лад, тобто ті інституційні чинники, які становлять суть формальних інституцій. Безумовно, ці ідеї за своїм змістом є відголосом безпосереднього методологічного впливу німецького історичного напрямку. Але це не позбавляє їх, як і самі теоретичні підходи "істориків", інституційного спрямування. До речі, Бунге висловив їх у 1895 р., а Піхно в тому ж 1899 р., коли вийшла перша значна праця Т.Веблена.

Інституційні рамки реалізації взаємодії економічних суб'єктів значною мірою встановлюються та визначаються правами та відносинами власності. Класично-неокласична ортодоксія виносила цей фактор за межі економічного аналізу. Він лише опосередковано брався до уваги як умова реалізації ринкових процесів. Виступав неявною інституційною передумовою. Включеність форм, відносин і прав власності безпосередньо в площину предмета економічного дослідження суттєво вирізняє інституціоналістів різних течій. Наприклад, можна у цьому зв'язку вести мову про "абсентеїстську власність" Т.Веблена (традиційний інституціоналізм), "множинність прав власності" Р.Коуза, А.Алчіана (неоінституціоналізм) та ін. Значна увага, яку приділяли у своїх дослідженнях відносинам власності економісти Київської школи, також виступає суттєвим інституційним аспектом їх теоретичних поглядів. Особливого значення становленню норм і прав приватної (капіталістичної) власності надавав М.Х.Бунге. "Успіхи приватної власності надали людині більший ступінь самостійності та незалежності у господарському відношенні, а, значить, і більший простір для діяльності, але у той же час поклали на неї більшу відповідальність за себе і за свою родину й примусили шукати забезпеченого існування у нових формах спільнот, які замінюють общину", — писав він як вчений і реформатор у праці "Основи політичної економії" (1870) [3, с. 133]. Відданість ідеї ринкової трансформації відносин власності Бунге неухильно підтверджував власною економічною реформаторською діяльністю у складних умовах політичного консерватизму.

У 1859–1860 рр. як один із найдосвідченіших правників і фінансистів Російської імперії Бунге входив до складу комісії з підготовки скасування кріпацтва, реалізації селянської реформи 1861 р. Він розробляв еконо-

міко-правові (інституційні) аспекти трансформації феодальної власності в індивідуальну приватну, формування ринку землі та фермерства. Пізніше, у "київський період" 1860–1870-х рр., Бунге активно сприяв інституціоналізації (економіко-правовому засновництву) приватного підприємництва у фінансово-кредитній сфері. За його ініціативою та безпосередньою участю були засновані Київське міське товариство взаємного кредитування (1868), перший у Росії провінційний акціонерний банк – Київський приватний комерційний банк, Біржове товариство (1969), Київський промисловий банк (1871). Ліберальна спрямованість поглядів М.Х.Бунге у більш широкі масштабах реалізувалась у 1880–1890-х рр. під час подальшої реформаторської діяльності на вищих державних посадах. Її інституційний аспект полягав у впровадженні ринкових форм (норм) господарювання, що ґрунтувалися на економічній свободі, підприємницькій активності та конкуренції. Наприкінці життя у своєму політичному заповіті "Загробні замітки" Бунге висловлював глибоке переконання, що саме приватна власність становить передумову "для індивідуального розвитку людини і для зміцнення сімейного духу, що грошові капітали вивели людину із стану рабства і залежності", що суперництво є символом свободи і особистості" [5, с. 228]. Інституційний елемент посідає значне місце в розкритті в працях представників Київської школи *регулюючої ролі держави*. "Суспільство облаштоване ..., – вважав М.Х.Бунге – це результат безперервної сукупної дії уряду і народу" [4, с. 40–41]. Як неодмінний чинник економічного розвитку сприймав "опікування держави" і Д.І.Піхно, підкреслюючи, що мова "може бути не про те, чи доречне втручання держави в господарське життя, а про доцільні межі такого втручання", а питання це "вирішується за сукупністю даних обставин і умов історичних" [17, с. 4].

У працях М.Х.Бунге ми також знаходимо обґрунтування важливої *ринкоутворюючої ролі держави*, спрямованої на здійснення системи назрілих ринкових та соціальних перетворень, які б нарешті дозволили країні подолати тривале соціально-економічне відставання (залишки феодалізму) та вивести її на шлях загальноєвропейського цивілізаційного розвитку. Саме цьому і була підпорядкована його власна реформаторська діяльність. Діяльність держави, за Бунге, в умовах створення нового господарського устрою має бути підпорядкована створенню сприятливих законодавчо-правових (у сучасній термінології – інституційних) умов для реалізації ринково-підприємницьких відносин (правил гри). Бунге – державний діяч та реформатор – прагнув "дати найбільшу свободу виявленню приватних господарських інтересів, тісно пов'язати їх між собою та з інтересами держави" [5, с. 224].

Ідеї Бунге являли собою синтез класичного європейського лібералізму з активним впровадженням функціонального державного регулювання та соціального реформування. Він вважав, що завдання Верховної влади і її закладів полягають у "полегшенні для кожного умов придбання власності і капіталу для збереження свободи у суперництві, відновлення втраченої гармонії та зміцнення суспільної моралі" [5, с. 229–230]. Ці "умови" якраз і полягають у створенні належних чи навіть сприятливих правових, юридичних норм чи інституцій. Бунге чітко усвідомлював, що "найширша свобода не виключає юридичних норм, що встановлюються не з метою утистки приватних осіб, а з метою надання кожному можливості користуватись наданими правами" [5, с. 231]. Як не див-

но, це дуже співзвучно сучасній ідеології та завданням ринкової трансформації економічної системи України. Така співзвучність, на нашу думку, має спонукати теперішніх теоретиків і практиків соціально-ринкового реформування до завбачливого засвоєння уроків минулого: поглибленого вивчення історичного досвіду попереднього вітчизняного сходження на аналогічний виток "спіралі" цивілізаційного розвитку. Таким чином, можна зробити узагальнюючий висновок про те, що багатогранна творча спадщина Київської політекономічної школи кінця XIX – початку XX ст. спиралась на критичний відбір, синтез та творчий розвиток у поглядах її представників ідей провідних наукових напрямів європейської економічної науки. Наявна методологічна спорідненість з історичним напрямом, елементи міждисциплінарного підходу, широка соціальна проблематика, порушення проблем історико-культурних основ економічного розвитку, визнання доцільності державного регулювання та ін. надавали дослідженням вчених даної наукової школи виразних і чисельних елементів інституційного характеру. Ознаки інституційної спрямованості економічних поглядів представників Київської школи та загальний збіг в історичному часі її становлення і розвитку з формуванням традиційного інституціоналізму дозволяє сучасним дослідникам порушувати проблему про наявність власних вітчизняних витоків інституційної теоретичної думки, а також про синхронізацію її генезису з генезисом світового інституціоналізму. Ідеї інституційного змісту характеризувались єдністю позитивного та нормативного підходів і знаходили безпосереднє втілення у практичній реформаторській діяльності, учасниками (М.Х.Бунге, Д.І.Піхно) та прихильниками якої були представники Київської школи. Їх теоретичні узагальнення відбивали глибоке переконання в необхідності поєднання задля національного суспільного прогресу всіх чинників еволюційного розвитку – з одного боку, об'єктивних, стихійних, ринково-конкурентних сил, а з іншого боку, – свідомо скерованих заходів державного економічного і соціального регулювання. Теоретичні здобутки Київської школи, що мали виразну проєвропейську орієнтацію, зберігають, на нашу думку, креативне значення і для реалізації сучасних завдань ринкової трансформації економіки України. Цим зумовлюється своєчасність і вагомість їх подальшого більш повного вивчення, творчого осмислення та ширшого введення в науковий оборот.

1. Билимович А. Социальная теория распределения. – К., 1916. 2. Бунге Н.Х. Полицейское право: курс лекций, читанный в Университете св. Владимира профессором Н.Х.Бунге. – К., 1869. – Вып. 1-3. 3. Бунге Н.Х. Основания политической экономии. – К., 1870. 4. Бунге Н.Х. Очерки политико-экономической литературы. – СПб., 1895. 5. Бунге Н.Х. Загробные заметки / Публикация В.Л.Степанова // Река времен... – М., 1995. – Кн. 1. 6. Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина XIX – перша третина XX ст.). – К., 1994. 7. Горкіна Л.П. М.І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії. – К., 2001. 8. Жамс Э. История экономической мысли XX в. – М., 1959. 9. Злупко С.М. Українська економічна думка в персоналіях: Текст лекцій. – Львів, 1994. 10. Історія економічної думки України / Р.Х.Васильєва, Л.П.Горкіна, Н.А.Петровська та ін. – К., 1993. 11. Історія економічних учень: Підручник / За ред. В.Д.Базилевича. – К., 2004. 12. Корнійчук Л.Я. Історія економічної думки України: Навч. посібник. – К., 2004. 13. Коропецький І.-С. Українські економісти XIX ст. та західна наука. – К., 1993. 14. Негиши Т. История экономической теории. – М., 1995. 15. Памяти Д.И. Пихно. Сообщение профессора А.Д. Билимовича и профессора Н.М. Цитовича. – СПб., 1913. 16. Пихно Д.И. Основания политической экономии. 2-е изд. – К., 1899. – Вып. 1. 17. Пихно Д.И. О свободе международной торговли и протекционизме. – К., 1901. 18. Степанов В.Л. Н.Х. Бунге: судьба реформатора. – М., 1998. 19. Туган-Барановский М.И. Витте и Бунге как министры финансов // Северные записки. – 1915. – № 3.

Надійшла до редколегії 02.06.04

Формат: Список